

GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE ÖYKÜNMECİ MODERNİTENİN BOYUTLARI

Dimensions of Mimetic Modernity in The Late Ottoman Period

Mahmut KAYA¹

ÖZET

Bu makalede orjinal olarak Batıda yaşanan modernliğin Geç Osmanlı dönemindeki öykünmecî boyutları ele alınmaktadır. Geç Osmanlı dönemi modernleşmesi, tarihsel olarak hazırlıksız yakalanma, modernleştirici elitlerin fikir ve modernleşme tarzları, dış baskı ve müdahaleler, yönetsel zaafılar vd. nedenlere bağlı olarak bir öykünme formatında tezahür etmiştir. Öykünmecî modernleşme, devlet ve bürokrasi merkezli, yukarıdan aşağıya doğru topluma dayatılan, geniş halk katmanlarınca içselleştirilmeyen, büyük ölçüde bir Batılılaşma biçimindedir. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesi, kendine has bir orijinalite oluşturmaktan ziyade değişim ve gelişim modeli olarak Batılılaşmaya meyyal melez ve öykünmecî özellikler taşımaktadır.

Anahtar Kavramlar: Öykünmecî modernite, Osmanlı modernleşmesi, Batılılaşma,

ABSTRACT

This article describes the dimensions mimetic which originally experienced in the West during the Late Ottoman period of modernity. Modernization of the Late Ottoman period, historically unprepared, the idea of modernization elites and the modernization styles, external pressures and interventions, administrative weaknesses and so on for these reasons, as was manifest in a emulation format. Mimetic modernity, based on the state and bureaucracy, imposed on society from top to bottom, not internalized by the public at a large strata and it was largely a form of Westernization. Therefore, the Ottoman modernization, rather than creating a unique originality, was westernized as a model of change and development which brought hybrid and other mimetic features.

Keywords: Mimetic modernity, Ottoman modernization, Westernization

GİRİŞ

Modernlik genel olarak 17. yüzyılda Avrupa’da başlayan ve sonraları neredeyse tüm dünyayı etkileyen toplumsal yaşam ve örgütlenme tarzlarını ifade etmektedir (Giddens, 2000:11). Daha ayrıntılı bir tanımlama ile modernlik; ekonomik, politik ve kültürel değişimdeki karmaşık süreçlerle karakterize edilen, önceleri Batı Avrupa’da filizlenen esas görünüşlerine ise Kuzey Amerika’da rastlanan yeni tipte bir toplumun ortaya çıkması olarak açıklanmaktadır. Modernleşme ise basit bir tarif ile modernliğe doğru yaşanan değişim sürecidir (Altun, 2011:10). Modernlik tarihsel olarak Batıya² özgü bir durumken modernliğin Batı dışı toplumlarca tecrübe edilmesi modernleşme olgusuyla izah edilmektedir. Nitekim Kaya (2006:23) modernliğin Batı ve Doğu bağlamında tecrübe edilmesini “orijinal Batı modernliği” ile “geç modernlikler” kavramlarıyla tasnif etmektedir. Buna göre ilkin Batı Avrupa’da ortaya çıkan modernlik, orijinal modernlik Rus deneyimini de kapsayan Doğu modernlikleri de geç modernlik kategorisine girmektedir.

Coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri ile birlikte bir yükseliş dönemine giren Batının tarihi ilerleyişi beraberinde bir toplumsal gelişme modelini de gündeme getirmiştir. Aydınlanma Çağı olarak nitelenen bu dönem, sosyolojik bir söylem formatında 20.yüzyılın ikinci yarısında modernleşme teorisi olarak Batının dünyayı kurgulama tarzı olarak belirmiş ve Batı dışı toplumların bu doğrultuda gelişmesi teşvik edilmiştir. Osmanlı devleti de zayıflama dönemi ile birlikte Batı medeniyetinin yayılmacı modernitesiyle yüzleşmek durumunda kalmıştır. Batı

¹ Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Böl., ŞANLIURFA mahmutkaya@harran.edu.tr

² “Batı”, bu metinde coğrafi bir kavram olarak değil sosyolojik bağlamda Batılı toplumların sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel yapısına karşılık gelen felsefi bir tasavvuru nitelemektedir.

Avrupa’da modernlik “içeriden” olmasına karşılık Batılı olmayan toplumlarda modernleşme sömürgecilik, aristokrasi/elitler, yerli ve yabancı sermaye işbirliği gibi enstrümanlarla “dışarıdan” güdülenmiş faktörler üzerinden gerçekleşmektedir (Köker, 2000:63). Osmanlı modernleşmesinde bariz bir sömürgecilik etkisi görülmesine de elitler ve sermaye gruplarının önemli fonksiyonları söz konusudur. Osmanlı elitlerinin moderniteye uyum sağlamak üzere geliştirdiği politikalar, büyük ölçüde “*tepeden inmece modernleştirme*” bağlamında topluma angaje edilen bir tür sosyal mühendislik formatındadır. Tepeden inmece modernleştirme ile kendi kendini oluşturan toplumsal bir süreç halindeki modernleşme arasındaki en önemli ayrım, modernleştiricilerin devlet gücünü ellerinde tutmaları ve modernleşmeyi kendi diledikleri kapsamda yürütmeleridir. Bu tür modernleşmede, devlet gücünü elinde tutan modernleştirici bir elit grup, modernlik anlayışına uygun kurum, inanç ve davranışları halka kabul ettirmektedir (Keyder, 2013:41). Toplumca içselleştirilmeyen bu değişim süreci, doğal koşullarda gerçekleşmediğinden önemli problemlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Çünkü Batıda geleneksellikten modernliğe geçiş, en azından 400 yıllık bir sürede ve adeta kendiliğinden gerçekleşmiştir. Yani Batı kendi iç dinamikleri sayesinde ‘modernleşmiştir.’ Buna karşılık Batılı olmayan toplumlardadolayısıyla Osmanlı’da modernleşme daha kısa sürede kendiliğinden olmayan ve dış etkenlerin yoğun itici gücü etrafında ortaya çıkmaktadır (Köker, 2000:51).

Modernleşme tartışmalarında Osmanlıdan Cumhuriyet’e kavramın bir hayli değişik sıfatlarla kullanıldığını görmek mümkündür. Muasırlaşmak, garplılaşmak, batılılaşmak, çağdaşlaşmak, modernleşmek gibi tanımlamalar, 17. yüzyılda Avrupa’da başlayıp tüm toplumları değişime zorlayan modernitenin Osmanlı, aydın ve siyasetçileri tarafından benimsenen/kullanılan versiyonlarıdır. Batı dışı toplumlara evrensel bir gelişme/kalkınma modeli olarak sunulan modernleşme dört boyutta ele alınabilir: Bu boyutlardan birincisi, siyasal partiler, parlamento, oy hakkı ve gizli oy verme gibi anahtar kurumların gelişimini içeren siyasal modernleşme; ikincisi, genellikle sekülerleşme ve ulusalcı ideolojiye bağlılığın üretildiği kültürel modernleşme; üçüncüsü, endüstrileşmeden farklı olmakla birlikte artan ekonomik bir dönüşümle özdeşleşen ve giderek büyüyen iş bölümü, yönetim tekniklerinin kullanımı, teknolojinin ilerlemesi ve ticari yeteneklerin artması gibi unsurları bünyesinde barındıran ekonomik modernleşme ve dördüncüsü ise artan okuma yazma oranı, kentleşme süreci ve giderek geleneksel otoritenin zayıflaması gibi öğeleri içeren toplumsal modernleşmedir (Altun, 2011:12). Osmanlı’da modernleşme, tarihsel olarak imparatorluğun zayıflama ve çöküş yıllarına denk gelmektedir. Genel olarak, Osmanlı’nın çöküşünün 1683 Viyana bozgunuyla başladığı ve bu çöküşün tahta yetenezsiz sultanların geçmesi, yeniçerilerin artan nüfuzu vs. gibi yönetim düzenindeki değişiklikler sonucunda olduğu kabul edilir (Karpaz, 2008:64). Bu bağlamda Osmanlı’nın modernleşme çabaları, üç döneme ayrılabilir; İlk devir serbest modernite dönemidir ki, Lale devrinin başlangıç tarihi olan 1718 yılı ile 1789 (III. Selimin tahta çıkışı) yılı arasındaki 71 yıllık zaman dilimidir. İkinci devir on dokuz yıllık geçiş dönemi olup, 1789-1808 yıllarını kapsar. Üçüncü devir, zorunlu modernite dönemidir ki, II. Mahmut’un tahta çıktığı 1808 ile Cumhuriyetin ilanına kadar geçen dönemi kapsar (Fendoğlu, 2002). Karpaz ise Osmanlıdaki modernleşmeyi, “reformlar çağı” şeklinde nitelediği tarihsel aralık olan III. Selim’in hükümdarlığından (1789-1807) Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı sonundaki çöküşüne kadar olan dönem bağlamında tasnif eder (Karpaz, 2008:16).

Modernliğin Batıda ortaya çıkmasıyla birlikte önceleri gücün merkezi olan Osmanlı, bu üstünlüğünü yitirmeye başlamış, böylece 18. ve 19.yüzyıllarda Osmanlı’nın hem sivil hem de askeri seçkinleri “Devlet nasıl kurtarılabilir?” sorusuna odaklanmıştır (Kaya, 2006:71). Osmanlı modernleşme tarihi, bir bakıma bu soruya verilen farklı cevapların çatışma tarihi olarak da ele alınabilir. Modernleşmenin yönü ve yoğunluğu süreç içerisinde farklılık gösterse de temelde değişmeyen şey farklı bir medeniyet tarzına maruz kalan Osmanlı toplumunun aynı zamanda bir öykünme sarmalına da girmiş olmasıdır. Kültür, ekonomi, eğitim, askeriye, siyasi yapı ve toplum hayatındaki birçok değişimin modern batı medeniyetine öykünme bağlamında gerçekleştiği bu değişim süreci ilerleyen sayfalarda daha detaylı açıklanacaktır.

Moderniteye Hazırlıksız Yakalanma

Osmanlının Batı karşısında üstünlüğünü yitirip modernleşmeye yöneldiği tarihten itibaren üç temel sorunla yüzleşmek zorunda kaldığı vurgulanmaktadır. Bunların üçü de Osmanlı reformlarının, ulus-devlet model alınarak bir devlet kurma girişimleri ile ilişkilidir ve aynı zamanda bu üç sorun, merkezin çevreyle ilişkilerini de harekete geçirmiştir. Sorunların ilki, gayrimüslim grupların ulus-devlet içinde bütünleştirilmesi, ikincisi çevrenin Müslüman öğeleri için aynı şeyi yapmak yani imparatorluğun mozaik yapısına düzen vermek, üçüncü olarak “ulusal topraklardaki” bu “birbirinden ayrı öğeler”in siyasal sisteme anlamlı bir katılımının sağlanmasıdır (Mardin, 2010:49). Osmanlı modernleşme hareketleri boyunca bu üç ana problemin izlerini görmek mümkündür. Merkez (saray ve bürokrasisi) ve çevre (halk, yenilikçi gruplar) arasında iktidarı/toplumu yeniden dizayn etmek üzere yapılan girişim ve mücadelelerin büyük bir kısmı, söz konusu üç temel probleme farklı yaklaşımlardan kaynaklanır.

Modernleşmeye ilginin başladığı tarihten itibaren Osmanlı elitlerinde Batıya karşı bir öykünmeye geleneği de başlar. Çünkü İmparatorluk elitleri, hem siyasal hem de ideolojik bakımdan reformu tepeden tabana inen bir süreç olarak kavramaktaydı. Dolayısıyla çabaları önemli ölçüde Osmanlı kurumlarını değiştirmeye ve içinde bulunulan koşulların maddi ve formel yönlerini yeniden biçimlendirmeye yönelikti; güdülen amaç daha çok bunların Avrupa’daki karşılıklarına benzemesini sağlamaktı. Temelde yatan varsayım, ortamın ve kurumların değişmesi halinde davranışların kolayca biçimlendirileceğiydi (Kasaba, 2013:30). Böylece Osmanlılar, ilk andan itibaren batılarında kalan devletlerin askeri, siyasi, hukuki, idari tekniklerini benimseyerek devletlerini korumaya çalışmışlardır. Yenileşme fermanları (1839, 1856), Batılılaşmacı reform isteklerine somutluk kazandırmış ama aynı zamanda imparatorlukta yeni Avrupalı tarzlar ile eski ama değişim halindeki Osmanlı-İslami tarzlar arasındaki ilişki hakkında bir tartışma da başlatmıştır (Davison, 2006:144). Bu tartışmalar “İslami” ve “bürokratik” sacayaklar üzerine kurulan Osmanlı yönetiminin bir tezahürü olarak yüzyılın sonlarına doğru yaşanan modernleşme politikalarına karşı vaziyet alıştır “ulema” ve “bürokrat” orjinli iki farklı eğilimin oluşmasına neden olmuştur. (Mardin, 1993:42-43) Bu gruplar; “Batıcılık veya Modernleşme taraftarları ile Statükocular veya Muhafazakarlar“ olarak da nitelenmektedir (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2009:19). Tanzimat’tan laik cumhuriyetin kurulmasına dek Doğu-Batı ikilemi, maddi ve manevi iki medeniyet tanımının gelişmesine yol açmıştır. Osmanlı toplumunun modernleşmesi üzerine şekillenen bu iki akımdan ilki; geçmişin kültürel manevi mirasını korumak, Batı medeniyetinin etkisini maddi, teknik veya idari yönlerle sınırlamak gerektiğini savunanları bir araya getirirken, ikinci akım ise medeniyetin bir bütün oluşturduğunu ve gelenekleri de modern dünyaya uyarlamak gerektiğinde hem fikirdir (Göle, 2010:132). Görüldüğü üzere Batı modernitesine maruz kalan Osmanlı elitlerindeki ayrışma, öykünmenin hangi alanlarda yapılacağı ile ilgilidir. Her iki grup da temelde Batıya öykünme konusunda uzlaşmışken farklılaşma noktası öykünmeci modernleşmenin topyekün mü yoksa belirli alanlarda sınırlı kalacağıyla ilgilidir. Küçükömer’in (2009) kavramsallaştırmasıyla “Doğucu-İslamcı” akım ve “Batıcı-laik” akım olarak kategorize edilebilecek olan bu iki ana akım, “Devlet nasıl kurtulabilir?” sorusu üzerine verilen cevapların farklılaşması ile Osmanlı-Türkiye modernleşmesi boyunca izleği sürülecek toplumsal ve siyasal projelerin gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Senedi İttifaktan, Tanzimat ve Islahat fermanlarına, Kanunu Esasi ve Meşrutiyet girişimleri boyunca iktidara sahip olma mücadeleleri üzerinden topluma bir nizamata verme, Batı karşısında gerileyen imparatorluğu yeniden ayağa kaldırma çerçevesinde gelişen Osmanlı modernleşmesinin karakteristiğini de belirleyecektir.

Yenileşme Politikaları ve Öykünmeci Modernleşme

Osmanlı Modernleşmesini, yenileşmenin geliştiği alanlar ve bunun toplum üzerindeki yansımaları itibari ile siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal modernleşme şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutmak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı modernleşmesi, 17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti’nin Batı dünyası karşısında gerilemesiyle devletin

yönetici kadroları özellikle de Seyfiye (Askeri) ve Kalemîye (Bürokrasi) kesimi tarafından; *siyasi, iktisadi, hukuki, ilmi ve askeri* alanda görülen yenileşme hareketleriyle başlamıştır. Bu yenileşme isteminin arkasında yatan esas faktör; Osmanlı'nın dünya siyasi haritasında politik bir güç olarak merkezi ve belirleyici olma gücünü kaybetmesidir. Egemen ve siyasal bir güç olma ayrıcalığını kaybetme korkusuna düşen Osmanlı yönetimi, bu durumun nedenleri üzerinde kafa yormaya başlaması, özellikle askeri sınıfın temsil ettiği genç subaylar, bürokratlar ve aydınlar aracılığıyla olmuştur (Duman, 2011:202).

Batı'nın üstünlüğünü daha 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görmeye başlayan Osmanlı, devletin gitgide zayıflaması nedeniyle Batı'nın bilhassa Fransa ve İngiltere'nin siyasi ve iktisadi nüfuzunun ülkenin iç işlerine müdahale şeklini alması üzerine telaşa düşen dönemin yöneticileri ve siyasi liderleri dikkatini Avrupa'ya çevirir. Böylece Batı'ya karşı durabilmek için askeri, siyasi, hukuki ve eğitim gibi kurumlarını kendine örnek almaya başlar (Sait Halim Paşa, 2011:110; Küçükömer, 2009:177). Dolayısıyla Osmanlı tarihinde ve özellikle çöküşün etkilerinin daha fazla hissedildiği gerileme döneminde modernleşme çabaları kendini genellikle askeri alanda göstermiştir.³ Bu süreçte ordu, modernleşmenin öncüsü, sürükleyicisi zaman zaman da koruyucusu işlevini görmüştür (Duman, 2011:202-203). Batı'da modernleşmenin itici gücünü veya kaynağını oluşturan endüstriyelleşme yerine Osmanlı toplumunda modernleşmenin kaynağını oluşturan öncelikle askeri eğitim sisteminde yapılan büyük değişikliklerle askeri ve sivil bürokraside meydana gelen değişimler olmuştur. Nitekim çökmekte olan yapıya yönelik çare arayışlarının ilk olarak Batı Avrupa'nın askeri örgütünü ve eğitim programlarını Osmanlı ordusuna uyarlama gayretleri, 18. yüzyıl boyunca görülmektedir (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2009:2,13). Öz benliğin sorgulanmasının askeri kurumlarda başlaması şaşırtıcı değildir, çünkü ordu Osmanlı Devleti'nde merkezi bir güçtü (Kaya, 2006:71). Batı karşısında yenilginin kaynağı olarak ordunun görülmesi, modernleşmenin ilk alanı olarak da ordunun seçilmesini sağlamış bu da beraberinde eğitim müfredatı ve öğreticiler bakımından Batı'ya öykünmeyi getirmiştir. 18. yüzyılda Fransa'da kurulan mühendis okullarında veya askeri teknik eğitim verilen kuruluşlarda (Paris, Ecole Royale d'Artillerie/ (Paris Kraliyet Topçu Okulu kuruluşu 1748) okutulan ders kitapları kısa bir zaman sonra tercüme edilerek Osmanlıda ders kitabı olarak okutulmuştur. Özellikle Fransa'nın büyük okullarında matematik hocalığı yapmış olan Jacques Ozanam, Bernard Forest de Belidor gibi matematikçilerin kitaplarının Osmanlı mühendishanelerinde bulunması Osmanlı askeri teknik eğitiminde Fransa'nın etkisini göstermektedir. Osmanlı'da Avrupalı uzmanların istihdamı konusundaki en erken teşebbüs olarak 1716'da Osmanlı ordusunda yeni bir eğitim formasyonu projesini hazırlayan Fransız subaylarından Rocherfort'u görmekteyiz. Yine aynı dönemde İstanbul'da tulumba teşkilatını kuran ve Müslüman olup, Gerçek Davud ismini alan David adlı diğer bir Fransız sayılabilir (Kaçar, 2009:128-132). Eğitim alanında gerek hocalar ve gerekse kitaplar üzerinden başlayan yabancı etkisi zamanla eğitim felsefesini de etkiler. Bu bağlamda 1846 yılında Umumi Maarif Vekaleti'nin ihdasıyla yeni bir laik çatı oluşturulup özel destek veya hayırseverlerin bağışlarıyla kurulan mahalle mekteplerinin yerine bizzat devletin finanse ettiği ilkokullar sistemi kurulur. Rüşdiye ve vilayet liseleri ile eğitimde yaygınlaşan yeni öykünme tarzı beraberinde Batı'nın seküler mantığını da getirir. Eğitimin dinsellikten arındırılması diğer bir deyimle sekülerizasyon, 1880'de Hukuk, Tıbbiye (1827) ve Harbiye'nin (1834, 1846) kurulmasıyla yüksek eğitim kurumlarına da yansır. Bütün bu gelişmeler Osmanlı laik bürokrasinin Batı kurumlarının devleti yeniden ihya edeceğine olan inancının gereği olarak hayata geçirilir (Mardin, 1993:47).

Rönesans kültürüne geçen orta Avrupa'nın 15-16. yüzyılları ve Avrupalılaştan Rusya'nın 18.yüzyılımı Osmanlı devleti 19. yüzyılda yaşamaya başlar. (Ortaylı, 2009:101). Bu dönem, aynı zamanda yüzyıllar boyu hüküm sürmüş Osmanlı yapısında siyasi, hukuki, sosyal, idari ve kültürel

³ Modernleşme yolunda ilk adım1793'te III. Selim'in tahta sadık yeni bir merkezi ordu yaratma çabalarıyla başladı. Sultanın kurmaya çalıştığı Nizamı Cedit Ordusu geleneksel ordudan ayrılmış özel barakalarda Fransız subaylardan talim görüyordu. Üniformaları silahları ve talim kitapçıkları genelde Fransız kökenliydi. (Bkz. Karpat,2008)

bir dizi yeniliğin hayata geçtiği modernleşmenin başlangıcıdır. İlk olarak 1808 yılında Senedi İttifakla ıslahat taraftarı Sadrazam Alemdar Mustafa Paşanın gayretleriyle, Ayanların devlet meselelerinin kendilerine danışılarak çözülmesini saraya kabul ettirerek padişahın yetkilerine ortak olmuşlardır. Osmanlının “Magna Carta”⁴ olarak kabul edilen bu belge; hükümdar ve beyleri arasındaki ilk sözleşmedir. Böylece vergiler, devlet tarafından adil şekilde konacak ve Ayan tarafından adil şekilde toplanacaktır (Tunaya, 1999:35Zürcher, 2010:53-54). Senedi İttifakı Osmanlı “Magna Carta”⁴ şeklinde niteleyen Küçükömer (2009:199) de, bu değişimin en önemli yanının yeni bir üretim ilişkisinin açık işaretini yani Ayan topraklarının fiili toprak mülkiyeti olarak saraya kabul ettirilmesi olgusunu vurgular. Böylece saray, ekonomik ve politik alanda ilk güç bölüşümünü yaşar. Bu dönemin ardından Tanzimatla (1839-1876) başlayan yenileşme hareketlerinde Osmanlı düzeninde Batı’ya odaklanmanın bir sonucu olarak gelişen “devlet teşkilatını rasyonelleştirme ve modernleştirme” merkezli köklü değişimler görmek mümkündür. Tanzimat, Mustafa Reşit Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Ali ve Fuat Paşalardan oluşan Tanzimat dördlüsünün eski bir imparatorluğu çağdaşlaşma yoluna çıkardığı bir dönem olarak tanımlanmaktadır (Ortaylı, 2009:92). Öncelikle Babıali’de görev yapmakta olanların padişahın mülkü olarak addedilmelerinin sonucunda keyfi bir biçimde sarayın hışmına uğramaları veya katledilmeye kadar varan cezalara çarptırılmaları keyfiyeti, Tanzimat’la birlikte yerini yasal temele oturan suç/ceza ilişkisine bırakmaya başlamıştır. Mutlakiyetçi bir yönetimin keyfi uygulama ve cezalandırma sistemi yerine, yasalara ve hukuka dayalı mümkün olduğunca keyfi olmayan bu yapı aynı zamanda “kul statüsünden kurtuluş” açısından da önemli bir adımdır. Müslüman ve gayrimüslim ahalinin eşit olarak Gülhane Hattı’nda ilan edilmesi⁴ eşitliğe dayalı vatandaşlık hukukunu sağlamış ve beraberinde politik katılım imkanlarını da açmıştır. Böylece “Osmanlı toplumunda cemaatten ayrı olarak birey kendi başına bir değer olarak algılanmaya başlamış”tır. Hıfzı Veldet (Velidedeoğlu) Tanzimatla gelen siyasi, hukuki ve toplumsal değişimi şu sözlerle özetler; “Tanzimat, Osmanlı devletinde o zamana kadar hüküm sürmüş olan ‘keyfilikten’ ‘hukukiliğe’, ‘kanunsuzluktan’ ‘meşruiyet’e, ‘emniyetsizlikten’ ‘emniyete’ geçişi ifade eder” (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2009:29, 14-16).

Kısmen inkılapçı bir Rönesans’ı esas alan Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) kendisinden önceki vesikaların hepsinden daha fazla Batılı ve bazı tarihçiler tarafından da Türklerin İlk Haklar Beyannamesi ve bir “içtimai mukavele” olarak görülmektedir. Bu fermanla Osmanlı devleti Batı’nın üstünlüğünü resmen tanımıştır (Tunaya, 1999:43). “Hangi dinden olursa olsun bütün teba için yasa önünde eşitlik”, maddesi ile Tanzimat’la gelen yapısal değişikliklerle toplumun, tamamen yöneticiye bağıllığını tarif eden “reaya” durumundan bütün Osmanlı yurttaşlarını kapsayan “teba” durumuna geçişi sağlanmıştır (Mardin, 2009:46). 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları, halkı dini kategoriler üzerinden gruplara bölen klasik İslami ayrımın yerine, Avrupa’dan ithal edilen ve başta Hıristiyanlara fayda sağlayan “eşit” vatandaşlık kavramını getirir. Böylece dini cemaatler, siyasi bir topluluk haline gelirler (Karpat, 2008:159). Tanzimat’a kadar Osmanlı sistemi Müslim ve zimmi şeklinde idi ve devletle ilişki dini bağlar üzerinden kurulmakta, birey olarak vatandaşlık söz konusu değildi. Vatandaşlık, dini aidiyete bağlı olarak şekillenen bir durumdu. Bu bağlamda Tanzimat, birey-devlet, devlet-toplum ilişkisi itibarıyla önemli bir sürecin başlangıcıdır. Yeni bir modernleşme dönemi olarak başlayan bu sürecin temel aktörleri ise devlet, bürokrasi ve askeri bürokrasidir (Çaha, 2008:243). Toplumsal sözleşmeyi Batı normlarına öykünerek dizayn eden bu aktörler sonraki zamanlarda Osmanlı/Türkiye modernleşmesinin ana karakterini belirleyecek olan “yukarıdan modernleşme” olgusunun da öncüleri olacaktır.

Saray ve yenilikçi gruplar arasında süregelen mücadeleler 1876’da sarayı temsil eden II. Abdülhamit tarafından Kanunu Esasi’nin ilanı edilişi ile önemli bir siyasi viraja girilir. I.Meşrutiyet olarak nitelenen bu süreçte, yasama görevini yürütmek üzere ilk defa bir yasama meclisi kabul

⁴ 3 Kasım 1839 tarihli fermanla kanunların uygulanmasında her dindeki kişilerin eşitliği ilkesi, Müslim gayri Müslim ayrımını resmen kaldırmıştır.(Bkz. Lewis, 2007).

edilir. Ve böylece Osmanlı siyasi yapısında meşrutî rejim dönemine girilir. Esas itibarıyla 12 fasıl ve 119 maddeden oluşan Batılı anlamda Osmanlı'nın ilk anayasası olan Kanunu Esasi'ye göre yasama organı "hey'et-i a'yan" ve "hey'et-i meb'usan" denilen iki heyetten oluşan bir "meclis-i umumi"dir. Padişah yine şer'î ve kanunî hükümleri icra ile görevlidir (Akgündüz ve Öztürk, 2000:272). İmparatorluğun zayıflaması ve yaşadığı bunalımlar üzerine 1878 yılında II. Abdülhamit, anayasayı yürürlükten kaldırıp parlamentoyu kapatır. Osmanlı-İslami kavramsal çerçevede modernleşme reformları yapan II. Abdülhamit, ("Jön Türk devrimi"yle 1908'de) İttihat ve Terakki Fırkası tarafından iktidardan fiilen uzaklaştırılınca meşrutiyet ilan edilip parlamento yeniden açılır (Davison, 2006:145).

1908-1918 yılları arası İttihat ve Terakki grubunun ülkeye hakim olduğu bir dönem olup modernleşme açısından Batı merkezli öykünmenin hızlandığı çalkantılı bir süreçtir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1889 yılında Askerî Tıbbiye'de kurulmuştur. Cemiyetin kurulmasına etken olan nedenler arasında; dış siyasette hoşnutsuzluk ve izlenmekte olan *çağdaşlaşma* politikasında "eksik"lere karşı tepkiler yer almıştır (Mardin, 2010:220-221). Genç Türkler/Jön Türkler adı ile saraya/padişaha karşı bir muhalefet olarak doğan hareket, Osmanlı modernleşmesinin tarzı konusunda bölünme yaşayarak çeşitli fırkalara ayrılırlar. Bunlar "bir yandan bazı ademi merkezîyet tedbirlerin, dini ve millî azınlıklar için bazı özerklik haklarının lehinde olan liberaller ile öte yandan da gittikçe daha açık bir şekilde otorite ve Türk hakimiyeti fikrini tutan milliyetçilerdir. İkincilerin amacı önce perde arkasında kendini gizleyen bir iktidar, daha sonra da üstün ve pervasız otorite iddiası olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti olacak. Liberaller ise birçok farklı gruba ayrıldılar, kısa ömürlü bir sürü partiler kurdular; bunların en önemlisi *Ahrar* veya 1908'in liberal partisi ve 1911'in Hürriyet ve İtilaf denenen partisi idi. Hiçbiri fazla bir başarı gösteremedi" (Lewis, 2007:213).

İttihat ve Terakki iktidarı, Batılılaşmanın özellikle uluslaşma ve sekülerleşme mantığının hızlandığı bir dönemdir. "Türkiye Türklerindir", "Boyunduruktan kurtulalım!" sloganlarıyla iktidara gelen İttihatçılar, İmparatorluğu yeniden teşkilatlandırmak için yabancılara kapı açıyorlardı. Bu amaçla maliyede bir Fransız, gümrüklerde ve deniz kuvvetlerinde bir İngiliz, Ticaret Odası'nda bir Alman, Jandarma teşkilatında bir İtalyan istihdam edilmekteydi (Küçükömer, 2009:83). İttihatçıların icraatları arasında adliye ve eğitim sistemlerinin daha fazla laikleştirilmesi ve ulemanın konumunun zayıflatılması da önemli bir husustur. Bu bağlamda 1916 yılında Şeyhülislam kabineden çıkarılır ve ertesi yıl yetki alanı her bakımdan sınırlanır. 1917'de Şer'îye Mahkemeleri, laik Adliye Nezaretinin denetimi altına alınıp, medreseler Maarif Nezaretine tabi kılınarak vakıfları yönetecek yeni bir Evkaf Nezareti oluşturulur. Medreselerin öğretim programı yenilenip Avrupa dillerinin öğrenilmesi zorunlu tutulduktan sonra 1913'te Alman yasasını esas alan yeni bir miras yasası uygulamaya konulur (Zürcher, 2010:185-186). 1908'den 1918'e Osmanlı imparatorluğunun nihai yenilgisine kadar İttihatçılar kısa fasıllar müstesna hakim siyasal grup oldular. Yeni bir laik, ilk ve orta dereceli okullar sistemi, öğretmen okulları ve özel kurumlar kurdular. Kız çocuklarına önce orta dereceli okullar sonra da üniversitenin yolları açıldı. (Lewis, 2007:228). Böylece bütün İslami mahkemeleri, okulları ve vakıfları laikleştirerek siyasî kurumu dinî meşrutiyetinden ayırmaya çalıştılar (Keyder, 2011:113). Halkın tüm bu süreçlerde katılımının ya da desteğinin olmaması modernleşmenin sorunlu yönünü oluşturmaktaydı.

Modernleşmenin toplum kesimlerince içselleştirilmediği ve genelde idari düzenlemeler şeklinde alelacele bir öykünme formatında işlenmesi, Osmanlı modernist elitlerinin temel yöntemi idi. Çünkü onlara göre bu tarz modernleşme devletin bekası için ideolojik bir ihtiyaçtı ve bu topluma dayatılmıyordu. Modernleşmenin müzakere ve katılım ile maddî iyileşmeye doğru yürünecek bir yol olduğu fikri, Osmanlı ıslahatçılarının yabancı olduğu bir durumdu (Karpat, 2008:161). Osmanlı modernleşmesinin bu yapısı çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Göle'nin de belirttiği gibi Batı-dışı ortamlarda, yukarıdan modernizasyon ve aşağıdan modernlik radikal farklılıklar göstermekte, tam olarak bu nedenle de sık sık çatışma içine girmektedir (1998:58). Modernleşmenin iradî veya zoraki olması yönündeki bu çatışmayı, Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmesi boyunca görmek mümkündür. "Batılılaşma adı verilen esas olarak Tanzimat'la

başlayan süreç ise batıdakinden çok farklı bir biçimde cereyan etmiştir, bizdeki modernleşme süreci batıdaki gibi kendiliğinden ve bağımsız bir gelişimin ürünü olmamıştır. Farklı bir toplum yapısında ve farklı koşullarda gerçekleşen bir sürecin ürünü olan bir toplum modeli benimsenmiş ve bizde de gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Yani, Osmanlı toplumunda, Batıdakinden farklı olarak, apriori bir model ile işe başlanmış ve ileri bir uygarlık savaşına girilmiştir. Osmanlı devlet adamlarının ve aydınların kendi toplumlarının gerçeklerinden hareket ederek, özgürlük içinde ve karşılaştırmalı bir biçimde geliştirdikleri bir model olmamıştır. Toplumsal gerçeklerle, onların teorik ifadesi arasındaki kopukluktan doğan bu özellik, Osmanlı değişme modeline ideolojik bir karakter vermiştir” (Aslan, 2006:98).

Baykan Sezer, Osmanlıdan Cumhuriyete modernleşme arayışlarının temelinde modernleşmenin öykünme yönünün ağır bastığını vurgulayarak esasında Batılılaşmanın/ modernleşmenin mevcut toplumsal sorunlara çözüm bulmaktan öte bir eklemlenme ve bir ilişki biçimi sağlama olduğunu ifade eder. Ona göre; “bizde Batılılaşma akımı, toplumu biçimlendirmekten çok Batı ile yeni ilişkiler kurmayı amaçlamaktadır. Batı’nın bize olan yaklaşımı da pek farklı değildir. Bizim toplum olarak sorunlarımızın çözümlenmesine değil onlar da bizim Batı sistemine şu ya da bu biçimde uyum sağlamamız konusuna ilgi duymuşlardır...Gerçekte amaçlanan Batılılaşmak değil Batı sistemine uygun bir biçim kazanmaktır” (Sezer,1991:15-16). Bir öykünme tarzında tezahür eden, bilim ve teknolojiye ziyade topyekun bir hayat tarzının taklidi yönündeki bu Batılılaşma; “zevk, vücut lisanı, yerleşim biçimleri, yemek alışkanlıkları, kıyafet tarzları gibi ayrıcalıklar düzeyinde yani Bourdieu’nun tabiriyle ‘habitus’ düzeyinde etkili olan, İslami Osmanlıdan Batılı Türk’e bir medeniyet değişimi” olarak yorumlanmaktadır (Göle, 1998:62).

Görüldüğü gibi Osmanlı modernleşme çabaları; modernleşme ile Batılılaşma arasında salınan bir sarkaç gibi kararsız bir durum arz etmektedir. Osmanlı modernleşmesinin bu karakteri yenileşmenin başarısızlığı tartışmalarına da kapı aralamıştır. Karpat’a göre (2008:82-83) Osmanlı, modernleşme yaşayan çağdaşları Rusya ve Japonya’ya göre farklı bir rota çizmiştir. Rusya ve Japonya’nın benimsediği modernleşme bir toplumsal sınıfa dönüşen bürokrasinin üstünlüğünü korumak için kullanabileceği bir araçtan çok kapsamlı bir milli büyüme ve gelişme isteğine dayanıyordu. Bu ülkelerin denemeleri hakim elitler arasında belli bir dereceye kadar fikir birliğine dayanırken, Osmanlı örneğinde bu süreç bürokrasi dışındaki rekabet içinde olan tüm elit grupların tasfiyesiyle sonuçlandı. Ayrıca Japonlar ve Ruslar yabancı kurum ve uygulamaları pratik açıdan değerlendirip kendi kurum ve gelenekleriyle uyumlu hale getirerek alırken Osmanlılar ise bunu göz ardı edip kendi yerli kurumlarını yıktılar. Rus ve Japonların modernleşmeye seçici yaklaşımının aksine Osmanlı bakış açısı gerçekleşmesi imkansız olan toptan bir değişimi öngörüyordu. Modernleşmenin başarısızlığını belirleyen etkenler arasında İmparatorluğun dış askeri baskı, ekonomik emperyalizm ve açık sömürüye maruz kalması da etkili olmuştur. Başarısızlığın nedenleri arasındamodernleşmeye hakim olan geleneksellik modernite arasında gelgitler yaşayan kararsız zihniyet devrugu yapılmaktadır: “Osmanlı reformcuları, tam anlamıyla bir ulus devlet yaratamadıkları gibi, belirtilen sorunların üstesinden de gelemediler. Bunun temel sebebi, reform hareketlerine sahip olan çelişkili mantıktı: Reform yapılan hemen hemen her alanda medet umulan düşünce yenileşme girişimlerinin aynı zamanda geleneksel düzeni restore etmenin de bir ön gereği olduğu idi. Bu çelişkili mantığa dayanan siyasaları öngörenler, bir yandan modern yapılar kurmaya yöneliyor öbür yandan geleneksel yapıların eski şekilleriyle durmasında ısrar ediyorlardı. Sonuç başarısızlıkla beraber ‘eski’ ve ‘yeni’ arasındaki çatışmanın yoğunluğunu arttırarak bir kimlik krizinin doğmasına yol açmıştır” (Sarıbay, 1995:56). Modernleşme serüveni boyunca süre gelen kimlik krizinin etkilerini günümüzdeki birçok toplumsal sorunun arka planında gözlemlemek mümkündür.

SONUÇ

Osmanlı devleti, çoğu Batı dışı toplumun maruz kaldığı gibi modernleşmeye hazırlıksız yakalanmıştır. Bu tarihsel hazır bulunmuşluk düzeyi, modernleşme yönündeki reformların ruhuna çöken bir heyula olup.özgün bir modernite oluşturma önündeki en temel engel olarak

tanımlanabilir. Geç kalınmışlık psikolojisi ile başlayan modernleşme politikalarının özünde çoğu zaman iç ve dış baskılar söz konusudur. Bir zorlama sonucu hayata geçirilen modernleşme politikalarında saray ve bürokrasi modernleşmenin öncüsü haline gelirken geniş halk kesimlerini işin içine katmak mümkün olmamıştır. Modernleşme, ilk olarak Batı karşısındaki yenilginin bir tezahürü olarak askeri alanda yaşanırken eğitim, hukuk, idare, ekonomi, toplum ve kültür katmanlarında halk desteği olmadan çoğu yerde halka rağmen içselleştirilmemiş, öykünmeci bir formda icra edilmiştir. Bunda büyük ölçüde Osmanlı elitlerinin modernleşmeye karşı yakalandığı tarihsel hazır bulun(ama)ma düzeyi, İmparatorluk içindeki çoğulcu yapının korunamaması ve dış devletlerin bu durumu bir müdahale alanı olarak kullanması, yönetsel zaaf, İmparatorluğa yön veren yönetici ve aydınların yaşadıkları fikir çatışmaları, ekonomik sömürüye maruz kalma gibi faktörler etkilidir. Modernleşme merkezli reformlardaki ana amaç, İmparatorluğu gerileme ve çöküşten kurtarma bağlamında bir restorasyon yaklaşımıdır.

Sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik alanlarda gel gitlerle dolu bir modernleşme serüveni yaşayan Osmanlı İmparatorluğunun kendi öz dinamikleri temelinde bir modernite modeli oluşturduğunu söylemek güçtür. Geç Osmanlı dönemi modernite tecrübesi, bir orijinalite oluşturmaktan ziyade değişim ve gelişim modeli olarak Batılılaşmaya meyyal öykünmeci bir eğilim sergilemektedir. İmparatorluğun çözilemeyen yapısal sorunları, kendisi ile köklü bağlarını koparacak olan Cumhuriyet Türkiye'sine miras kalır. Bu nedenle modernleşmenin sancılı değişim serüveni, Osmanlıdan tevarüs eden Cumhuriyet dönemi boyunca da devam eder. Birinci dünya savaşı sonrasında her anlamda tarumar olan Osmanlı, çöküşten kurtulamayınca ardı sıra Osmanlı-Türk elitleri tarafından yeni bir ulus yaratma projesi devreye sokulur. Geleneğinden ve tarihinden epistemolojik bir kopuş yaşayan, seküler bir ulus devlet yapısıyla modernleşmenin çoğu yerde öykünmeci Batılılaşmaya vardığı bu radikal değişimin yansımaları günümüze kadar gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet, Öztürk, Said (2000). *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Altun, Fahrettin (2011). *Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Aslan, Taner (2006). Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Modernleşmenin Sancılı Gelişiminin Arka Planı. *Ekev Akademi Dergisi*. Yıl: 10, Sayı: 26, 91-100
- Çaha, Ömer (2008). 28 Şubat Sürecinde Toplum, Sivil Toplum/Gönüllü Kuruluşlar ve Siyaset/ Siyasetçiler Ekseninde İki Kutba Doğru Ayrıştı. *Sivil Toplum Kavramı Tartışmaları*. (1. Basım). (Yayına haz.: M. Şentürk-A. Erdoğan). İstanbul: Kaknüs Yayınları, 231-247.
- Davison, Andrew (2006). *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik. Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme*. (Çeviren: Tuncay Birkan). 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duman, M. Zeki (2011). Türk Modernleşmesinde Pozitivist Yönetim İdeolojisinin Yeri. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 49, 191-211.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin (2002). 1876 Anayasası Veya Monarşik Modernleşme Dönemi (1876-1908). <http://www.hasantahsinfendoglu.net/detail.php?id=84&ustkat=akademik>, Erişim: 07.04.2014.
- Giddens, Anthony (2004). *Modernliğin Sonuçları*. (Çeviren: Ersin Kuşdil). (3. Basım). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Göle, Nilüfer (1998). Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen. *Doğu-Batı Dergisi*. Yıl: 1, Sayı: 2, Şubat-Mart-Nisan 1998, 55-62.
- Göle, Nilüfer (2010). *İç İçe Geçişler: İslam ve Avrupa*. (Çeviri: Ali Berktaş). (2. Basım). İstanbul: Metis yay.
- Kaçar, Mustafa (2009). Türkiye'de Modernleşmenin Öncü Kurumları, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, Sayı: 19, 2009/2, 127-149.

Kalaycıoğlu, Ersin, Sarıbay, Ali Yaşar (2009). Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme. (Editörler: E.Kalaycıoğlu, A.Y.Sarıbay). *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*. (4.baskı). Bursa: Dora Yayınları, 9-38.

Karpat, Kemal H.(2008). *Osmanlı Modernleşmesi. Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. (Çevirenler: A.Z. Durukan-K.Durukan). (2.Baskı). İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.

Kasaba, Reşat (2013). Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm. *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. (Çeviren: Nurettin Elhüseyni). (4.Baskı). Edt.:S.Bozdoğan- R.Kasaba. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 21-38.

Kaya, İbrahim (2006). *Sosyal Teori ve Geç Modernlikler. Türk Deneyimi*. İstanbul: İmge Yayınları.

Keyder, Çağlar (2011). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. (17.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyder, Çağlar (2013). 1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu. *Türkiye’deModernleşme ve Ulusal Kimlik*. (Çeviren: Nurettin Elhüseyni). (4.Baskı). Edt.: S.Bozdoğan- R.Kasaba. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 39-53.

Köker, Levent (2000). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim yay.

Küçükömer, İdris (2009). *Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Profil Yayıncılık.

Lewis, Bernard (2007). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*.(Çeviren: Metin Kıratlı).(10. Baskı). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mardin, Şerif(1993).*Türkiye’de Din ve Siyaset. Makaleler-3*.(3.Baskı). İstanbul: İletişim Yay.

Mardin, Şerif (2009). *Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma*. Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme. (Editörler: E.Kalaycıoğlu, A.Y.Sarıbay) (4.baskı). Bursa: Dora Yayınları, 39-89.

Mardin, Şerif (2010). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset. Makaleler-1*.Derleyenler: M.Türküne-T.Önder. (17.Baskı). İstanbul: İletişim Yay.

Okumuş, Ejder (2007). *Modernleşme, Sekülerleşme ve Din*. Kamu Hukuku Arşivi, Mart 2007, 1-22.

Ortaylı, İlber (2009). Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu. *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*. (Editörler: E.Kalaycıoğlu, A.Y.Sarıbay). (4.baskı). Bursa: Dora Yayınları, 91-117.

Tunaya, Tarık Zafer (1999). *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri-1*.Cumhuriyet Gazetesi Yayını.

Sait Halim Paşa (2011). *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ. (7.Baskı). İstanbul: İz Yayıncılık.

Sarıbay, Ali Yaşar (1995). *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*. (2.baskı), İstanbul: İletişim Yay

Sezer, Baykan (1991). Doğu-Batı Çatışması ve Marxisme. *Türkiye Günlüğü*. Sayı:15. Güz:1991,10-16.

Zürcher, Erik Jan (2010). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. (Çeviren: Yasemin Saner). (25.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

